

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNÎ BİR TERİM: ÄRDÖKTÄG

Hasan İSİ*

Özet

II. Köktürk Kağanlığı'nın siyasi ve kültürel ardılı olan Uygurlar, tarım ve ticaret gibi faaliyetlerle çeşitli kültürlerle temasa geçip geliştirdikleri kültür düzeyiyle, yaşadıkları coğrafyada önemli konumlara sahip olmuşlardır. Temasa geçtikleri halklar üzerine derin etkiler bırakan Uygurlar, bu doğrultuda özellikle din temelinde geliştirdikleri edebî ürünlerle Türk diline zenginlik katmıştır. Sırasıyla Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi din ve öğretileri benimseyen Uygurlar, bu din ve öğretiler doğrultusunda özellikle Budizm ve Manihaizmin felsefesini anlatan kavramları Türkçeleştirme arayışına giren Uygur rahipleri sayesinde, bu öğretilere ait yabancı dinî terimleri çeşitli yöntemler kullanarak Türkçeleştirmiştir. Bu yöntemler arasında, ilgili dinî terimleri Eski Türk inancına ait kavramlar kullanarak aktarma, Türkçe karşılık üretme ve eş anlamlı Türkçe kelime ile yabancı dinî terimi bir arada kullanmak gelmektedir. Türk dilinin yazılı olarak tanıklandığı Orhon Türkçesi döneminde “devlet” ve “halkı” merkeze alan söylev nitelikli söz varlığı görülmekteyken Eski Uygur Türkçesi döneminde felsefi düşünce boyutunu yansıtan söz varlığı yer almaktadır. Türk dilinin Budizm ve Manihaizm gibi felsefi öğretileri anlatabilme kudretine sahip olması, bu dilin işlenmişliğini göstergesi bakımından dikkate değerdir. Bu doğrultuda, ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde Budizmin temel felsefesini anlatan *Altun Yaruk* vb. metinler yoluyla tanıkladığımız *ärdöktäg* ifadesi, Türk dilinin dinî terminolojisi içerisinde yer alan terimlerden biridir. Budizm içerisinde “varlığın asıl yönü, özü” anlamına gelen bu terim, ancak Buda tarafından elde edilecek fark ediş uyanışına işaret etmektedir. Bu çalışma ile Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *ärdöktäg* ifadesinin sahip olduğu kavramsal ve dilsel değere değinilerek ilgili terimin tanıklandığı metinler doğrultusunda Budizm içerisinde terimin sahip olduğu önem yansıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Eski Uygur Türkçesi, Budizm, *ärdöktäg*, Dinî Terim.

A RELIGIOUS TERM IN THE OLD UYGHUR TURKIC TEXTS: ÄRDÖKTÄG

Abstract

The Uyghurs, II. Kokturk Khaganate the political and cultural successors of the, had important positions in the geography where they lived by getting in touch with various cultures through activities such as agriculture and trade. The Uyghurs, who had a profound influence on the peoples they came into contact with, added richness to the Turkic language with the literary products they developed on the basis of religion. The Uyghurs who adopted the religions and teachings such as Buddhism, Manichaeism, Christianity and Islam, in line with these religions and doctrines, translated the religious concepts of Buddhism and Manichaeism into Turkic by means of the Uyghur priests who searched for Turkishization by using various methods. These methods include transferring the relevant religious terms using concepts belonging to the Old Turk faith, producing Turkic equivalents and using the synonym Turkic word and foreign religious term together. In the period of Orkhon Turkic in which the Turkic language was witnessed in writing, there was a discourse that focused on the “state” and “people”, while there was a vocabulary reflecting the metaphysical thought dimension in the Old Uyghur Turkic period. The fact that the Turkic language has the power to explain metaphysical doctrines such

* Dr., el-mek: hasanisi21@yahoo.com.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7269-3596>

as Buddhism and Manichaeism is remarkable in terms of the indication of the processing of this language. In this respect, *Altun Yaruk*, etc., who first explained the basic philosophy of Buddhism in the period of Old Uyghur Turkic term *ärdöktäg*, which we witness through texts, is one of the terms in the religious terminology of the Turkic language. In Buddhism, this term, which means asil the essence of existence, the essence, refers only to the awakening of the difference to be achieved by the Buddha. In this study, the conceptual and linguistic value of the expression *ärdöktäg* witnessed in the Old Uyghur Turkic texts will be addressed and the importance of the term in Buddhism will be reflected in line with the texts witnessed.

Key Words: Turkic Language, Old Uyghur Turkic, Buddhism, *ärdöktäg*, Religious Term.

Giriş

Orta Asya Türk tarihinde çeşitli halkların kültürel ve dinî öğretilerine sonsuz bir hoşgörü ve saygı ile serbestlik tanıyan Uygurlar, çeşitli halklarla temasa geçmeleri sonucu elde ettikleri kültürel birikimle Budizm ve Manihaizm gibi öğretiler temelinde kapsamlı edebî eserler ortaya koymuştur. Özellikle dinî fikirlerin aktarımı hususunda titiz davranan Uygurlar, Budizm ve Manihaizm gibi öğretilerin sıkı takipçileri olarak Orta Asya’da bu inanışların savunucusu haline gelmiştir. Budizm başta olmak üzere, çeşitli inançların kültürel ve dinî gelişimlerine katkılar sunan Uygurlar, zamanla ticaret temelli ekonomik aktiviteler doğrultusunda göçebe yaşam tarzından uzaklaşarak yerleşik yaşama geçmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Soğdlu tüccarlardan yerleşik yaşama geçme konusunda yardımlar alan Uygurlar, zamanla Budizm ve Manihaizm gibi öğretilerle tanışmıştır. Soğdların geniş ticaret kolonileri içerisinde uzak coğrafyalardaki kültürel gelişmeleri, Orta Asya halklarına aktarması, Uygurların Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık gibi öğreti ve dinlerle tanışmasını sağlamıştır. Budizm ve Manihaizme ait felsefî metinlerin Eski Uygur Türkçesine aktarımı noktasında, büyük ölçüde çok dilli Soğdlu rahiplerin oluşturdukları tercüme heyeti ile Türkçenin dinî terminolojisinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu doğrultuda, ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *ärdöktäg* ifadesi, Sanskritçe *tathatā* ve Çince 真如 *zhēnrú* ve 如如 *rú rú* (Gakkai 2002: *tathatā* maddesi) ifadelerine karşılık gelmektedir. Bu çalışma ile, dil-kültür ilişkisi bağlamında Eski Uygur Türkçesine ait metinlerden tanıkladığımız *ärdöktäg* ifadesinin dinî bir terim olarak hem Budizm içerisindeki yeri hem de Türk dilindeki oluşum yönüne değinilerek ifadenin sahip olduğu kavramsal değerler gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde *ärdöktäg* İfadesi

Genellikle Budizm ve Manihaizm gibi öğretiler temelinde dinî bir edebiyata sahip yazılı metinlerle karşımıza çıkan Eski Uygur Türkçesi, Türk dilinin Orhon Türkçesi döneminde görülen söz söyleme ustalığına felsefî yönden katkılar sunmuş bir dönemdir. Özellikle Budizm doğrultusunda Buda ve öğretisinin temel özelliklerini işleyen eserlerle takip edebildiğimiz Uygur kültür çağı, dinî terimler özelinde sunduğu malzemelerle araştırmacılara dil-kültür bağlamı içerisinde çeşitli çalışma alanları sağlamaktadır. Dil-kültür bağlamı içerisinde Budizme ait bir terim olarak ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *ärdöktäg* ifadesi, *är-* “olmak, sahip olmak” anlamlı ek-eylem üzerine gelen *-Dok* sıfat-fiil eki ile *täg* benzetme edatının birleşimi ile oluşan Budist bir terimdir. Budist Uygur Edebiyatı içerisinde “böylelik/öylesilik” anlamlarında “varlığın gerçekliği” ya da “Buda gerçekliği”ne işaret eden bu ifade, Uygur Türklerinin Budizm doğrultusunda temasa girdikleri kültür çevreleri ile olan etkileşimlerinin sonucunda Türk diline kazandırılan felsefî kavramlardan biridir. Eski Uygur Türkçesinde *ärdöktäg*¹ ifadesinin tanıklandığı metinler şunlardır:

¹ Eski Uygur Türkçesi metinlerinden AY’de *ertükteg* ve BT serilerinde *ärtükdäg~ ärtükdäg* olarak okunan bu ifade, çalışmada *ärdöktäg* olarak tercih edilmiştir.

AY48/1-5: irak kitmiş tepremez kabşamaz turulmuş amrılmış *ertüktegin* erteçi kirtünüñ kirtüsi kirtüde kirtü bilge bilig erser ol... (Kaya, 1994: 87).

AY77/14-16: birtem kutrulmak tözlüg *ertükteg* töz erser ıntın kızıgka keçteçi töz titir (Kaya, 1994: 98).

AY 231/5-8: üçünç çınju tigma *ertükteg* tözde nızvanılı emgeklı togmakın körteçi nızvanı emgek üzeki togmaksız nom taplag (Kaya, 1994: 158).

AY 244-245/25-1: üçünç et'özke isig özke kavınçsız kıltaçı yig sısdu (?) atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/2-4: törtünç nom amranmakın yme öçürteçi tutyaksız atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/5-7: bişinç on törlüg taplaglıg tüzülmek üze köñülüg arıtıdaçı ulalmışıg tüz körteçi atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/7-11: altınç tıtagdın togmış nomlarınñ yoklunmaksız kırılmeksız tözin bultaçı yoklunmaksız kırılmeksız atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/11-13: yitiñ nomnuñ belgüsi tözin bilteçi nomda adırtlamaksız atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165)

AY 245/13-19: sekizinç togmaksız nom taplagın bütün tolu tanuklamak üze bir yme kirlig kirsiz nomlarınñ asılmakın korumakın körmedeçi belgüli yırtınçülü erkinçe tayak boltaçı atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165)

AY 245/22-24: onunç tap iyin asıg tusu kıltaçı kılınç üze erksinmekke tayak boltaçı atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya 1994: 165).

AY 246/1-5: bo on törlüg çınju tigma *ertükteg* çın kirtü arıg süzük köñül tözin arıtmakları üze ürüg uzatı sımtagsızın dyanta örügün amılın erürler (Kaya, 1994: 165)

AY 253/19-22: çınju tigma *ertükteg* tözüg ukdaçı kayu akıgsız bilge bilig erser ol erür körmek yol (Kaya, 1994: 168).

AY 295/16-19: bilge bilig erksinmekiñe tayak boltaçı atlıg *çınju* tigma *ertükteg* kirtü tözdin belgürmiş bilge bilig erür (Kaya, 1994: 195).

AY 303/16-20: kirtüde kirtü nomlar erser kut bulmaduk yalañuklar tözinli kut bulmış tözünler tözinli ikigüni tüp tüz bilteçi *ertükteg* kirtü töz erür (Kaya, 1994: 189-190).

AY 386/19-21: inçip yene biligsiz yalañuklar yırtınçülüğde yig iduk bilge biliglig közüg bulmayukları üçün ötrü alku nomlarınñ çınju tigma *ertükteg* kirtü tözin bilmezler (Kaya, 1994: 227).

AY III 146/11-13: ...bo muntağ tütrüm tering yöruğlüg çinsu tigma *ertük'teg* nom tözinte kirip...

BT I/D 129-D130: iki b(ä)lgülär tözintin-bärü *artükdäg* kirtü ärür (Hazai ve Zieme, 1971: 36).

BT I/ D 203: uçmaq-lı yorımaq-lı *ärdüktäg*-tä tözi bir ... (Hazai ve Zieme, 1971: 40).

BT XXVIII/C 529: tägir ärmäz *ärdüktäg* kertü töznüñg tö[zingä (?)]... (Yakup, 2010:156-157).

UV (U 2378a)

3. yükünür m(ä)n *ärdöktäg* kertü töz nomluğ ät'öz : [burhan kutıña] [...]

10. töpün yinçürü yükünür m(ä)n *ärdöktäg* kertü töz nomluğ ät'öz burhan kutıña (İsi, 2019: 141).

Eski Uygur Türkçesinin Buda ve öğretisine dayalı anlatım tarzlarının hâkim olduğu eserlerinden tespit edilen *ärdöktäg* ifadesinin Sanskritçe *tathatā* terimine karşılık türetilen Türkçe bir terim olduğu verilen tanımlar yoluyla görülmektedir. Başta AY olmak üzere çeşitli metinlerden tanımlanan *ärdöktäg* ifadesi, genellikle *kertü~kirtü*, *çinju~çinsu* ve *töz* ifadeleri ile birlikte kullanılmaktadır. *kertü~kirtü* “doğru, gerçek, sahil” (Caferoğlu, 2011: 112); *çinsu~çinsu* <Çin. *chên-ju* =Skr. *tathatā* “olduğu gibi” (Caferoğlu, 2011: 62) ve *töz* “damar, kök, unsur, asalet” (Caferoğlu, 2011: 250) sözcüklerinin tanımladığımız metinlerdeki işlevi, “böylelik/öylesilik” anlamı Sanskritçe *tathatā* terimini *ärdöktäg* ifadesi ile birebir karşılamaktır.

2. Dinî Bir Terim Olarak *ärdöktäg* İfadesi

Çalışmanın bu bölümünde, Eski Uygur Türkçesi içerisinde *ärdöktäg* ifadesine karşılık gelen Sanskritçe *tathatā* teriminin taşıdığı dinî değer aktarılmaya çalışılacaktır. Ayrıca, Eski Uygur Türkçesi temelinde Sanskritçede *tathatā* olarak bilinen bu kavrama Uygur Türklerinin verdikleri *ärdöktäg* karşılığı özelinde dilsel değerlendirmelere yer verilerek kavramın oluşum yönüne değinilecektir.

2. 1. Budizmde “Böylelilik/Öylesilik” Kavramı

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde tanımlanan *ärdöktäg* ifadesi “olduğu gibi” ya da “böylesine/öylesine” anlamlarında, Buda’nın nihai amacı olarak Sanskritçe *tathatā* kelimesine karşılık gelmektedir. Sanskritçe *tathatā* terimi Çince *真如 zhēnrú* ve *如如 rú rú*; Pali dilinde *tathatā* ve Japoncada *shinnyo* ya da *nyonyo* (Gakkai 2002: *tathatā* maddesi) ifadelerine karşılık gelmektedir. Sanskritçe *tathatā* terimi, “böylelik, öylesilik, esas yaratılış, gerçek doğru ya da hakikat” anlamlarına gelmektedir. Sanskritçe *tathatā* ifadesi, Mahāyāna felsefesinde temel bir kavramdır ve bu terim “tüm varlıkların gerçek durumu, doğası” olarak yorumlanmaktadır. Bu anlayışa göre, Buda tüm şeylerin gerçek doğasını sezen ve bu şeyleri gözlemleyen biri olarak kabul edilmektedir. Budizmin yaygın olduğu ülkelerde “suchness” terimi ile de karşılanan *tathatā* terimi, genellikle değişmez, taşınmaz olma durumu ile ilişkili olarak tüm kavram ve ayrımların ötesinde görülmektedir. “böylelik” terimi, en basit tanımıyla “görünenin karşısında oluş” anlamında Buda doğasına karşılık gelmektedir (TSGB, 1998: 714). Terimle ilgili kapsamlı değerlendirmelerin yer aldığı *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms* adlı eserde, terimin “Tüm Buda gerçekliği” anlamında Sanskritçe *sūnya*² kelimesi ile ilişkili olduğu belirtilmektedir. “Tüm şeylerin farklılaşmamış biçimi” şeklinde nihai gerçeklik anlamına gelen bu terim, Budizm içerisinde gerçeklik ya da evrensel bir yasa olarak kabul görmektedir (SH, 1937: 210).

“Vâkıalar âlemi aldatıcı bir varlık olduğundan varlığın dışında bulunması lazım gelen mutlak hakikatin de bu şuurun dışında olması icap eder.” (2007: 283) değerlendirmesiyle Sanskritçe *tathatā* kavramına değinen Reşit Rahmeti Arat, bu ifadenin Budist öğretisi içerisinde asıl hakikat olarak nitelendirildiğini ifade ederek bu kavramı anlama noktasında sahip olduğumuz bakış açısının bu asıl hakikati idrak etmede yetersiz kaldığını belirtmektedir. Ayrıca, Arat, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *ertükteg kirtü töz* “olduğu-gibi hakikî esas”, *çinsu tigme ertükteg töz* “çinsu denilen olduğu-gibi esas”, *çinsu tigme ertükteg kirtü töz* “çinsu denilen olduğu-gibi hakikî esas”, *çinsu tigme ertükteg çin kirtü töz* “çinsu denilen olduğu-gibi hakikî esas” (2007: 383) ifadelerinin temelde Budist öğretisi içerisinde Sanskritçe *tathatā* terimine karşılık geldiğini belirtmektedir.

Sanskritçe *tathatā* teriminin Budizm içerisinde karşılık bulan felsefî yönüne bakıldığında, kavramın evrendeki sınırlar, koşullanmalar ve sınıflamalar aşıldıktan sonra

² Sanskritçe *sūnya* kelimesi, Mahāyāna mezhebi içerisinde “Hiçlik” anlamına gelmektedir. Mahāyāna mezhebine göre, bütün *dharmā*’lar “boş”tur yani bunların her biri kendi başına ele alındıklarında birer hiçtirler. Bu “hiçlik” olduğu gibi, “öylece kaldığı, kendisine hiçbir şey katılmadığı ve kendisinden hiçbir şey çıkarılmadığı” için “öylesilik” diye adlandırılmıştır (Yılmaz, 2007: 46).

görülen gerçek durum olarak algılandığı görülmektedir. Evrenin sahip olduğu çeşitlilikler ve çokluklara rağmen bizim var olan bu şeyleri anlayamamamız, “böylelik/öylesilik” terimi kapsamında dünyanın “böylesi” karmaşık bir yöne sahip olduğunu göstermektedir. *tathatā* denilen gerçekçilik olgusunu elde ediş, Budizmde ancak benlikten sıyrılmakla mümkündür. Çünkü her algıladığımız şeyi, benlik³ merceğinden geçirdiğimiz için, var olan şeyler bozulmuş ve çarpıtılmıştır (Güngören, 2016: 105). Benliğe bulaşmış, benliğin doğrultusunda şekillenen bu çarpık anlayışımız, evrende var olan gerçeklikleri özde var olmayan kavramlarla değerlendirmektedir. Böylece, *tathatā* denilen kavram, her türlü bilgiyi içine sindirmiş, evrende var olan gerçeğin niteliğini benlikten sıyrarak zihnin süzgecinden geçirme ile elde edilen gerçeklik anlayışı demektir. Budizmin varlık konusu ile ilişkili terimlerinden biri olan *dharma* sözcüğü, *tathatā* denilen “böylesilik/öylesilik” teriminin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Budist anlayışa göre (Yılmaz, 2007: 37), *dharma* terimi, bütün varlıklarda bulunan gözle göremediğimiz varlığın asıl özünü oluşturan şeydir. Ebedî hakikat olarak da bilinen *dharma* terimi (Conze, 2004: 34), bu dünyanın ötesinde her şeyi düzenleyen bir yasa hüviyetinde kolayca kavranamaz ve tanımlanamaz olandır. Budist felsefe içerisinde Buda aydınlanması ile eş değer olan *dharma*’yı yani varlığın özünü kavrayış ancak ve ancak Budalar tarafından elde edilmektedir (Yılmaz 2007: 38). Terim, en genel anlamıyla Buda düşüncesinde tüm varlıkların ve her şeyin değişmez, bozulmaz ve doğal niteliği demektir (Kaya, 2017: 189).

2. 2. Dinî Bir Terim Olarak ärdöktäg İfadesinin Dilsel Değeri

Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını” adlı çalışmasında ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde gördüğümüz Türk dilinin dinî terminolojisi üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Budizm ve Manihaizm temelli öğretiler kapsamında, bu dinlerin öğretilerini halka basitçe ve anlayacağı dille anlatma amacıyla Uygur rahiplerinin üstlendiği rolden bahseden Tezcan (2001: 315-316), yabancı terimlere karşı Türk dilinin takındığı tavrın genellikle Türkçeleştirme olduğunu ifade etmiştir. Yani, Budizm doğrultusunda dinî gelişim ve etkileşimler geçiren Uygur halkının bu dinleri anlayabilmeleri için rahiplerin geliştirdikleri işlenmiş dil sistemi büyük öneme sahiptir. Uygur rahiplerinin yabancı terimlere karşı uyguladıkları ilk yöntem, ilgili Budist terimi halk arasında yaygınlık kazanan eski inanç stiline ürün olan kelimelerle karşılamaktır (Örn. Skr. *dhāraṇī* “büyü” terimi için Tü. *arviş* “büyü” kelimesi kullanılmıştır.). Bu yöntemle beraber Uygur rahipleri, çeviri yoluyla Türkçe terimler türeterek Türk dilinin işlenmesini sağlamışlardır (Örn. Skr. *anivṛatā* terimi için Tü. *ürüksüz* “geçicilik, fanilik” terimi türetilmiştir.). Uygur rahiplerinin uyguladıkları son yönteme bakıldığında, yabancı dilden alınan terimlerin yaygınlaşması adına eş anlamlı Türkçe kelimelerin kullanıldığı görülmektedir (Örn. Çin. *tsuy* kelimesi Tü. *tsuy irinçü* “suç” olarak görülür.). Belirtilen görüşler dâhilinde, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *ärdöktäg* ifadesinin oluşum yönüne bakıldığında, bu terimin doğrudan çeviri yoluyla türetildiği görülmektedir. Kaynak dilde, “böylesilik/öylesilik” ya da “olduğu gibi” anlamlarında kullanılan bu terim, Türkçeye aynı anlam aktarması ile geçerek ilgili kelimenin anlam değerlerini yansıtan ifadelerle denk gelecek biçimsel denklilere de sahip olmuştur. Bu yönden, Semih Tezcan’ın sınırlarını çizdiği dinî terminoloji oluşumu içerisinde her yabancı terimin ağırlıklı olarak Türkçeleştirilmesi, Eski Uygur Türkçesi döneminde görülen dil bilincine işaret etmektedir. Bu

³ Budizmde benliğe bulaşmış varlık bilgisinin yanılsamalar doğuracağını, İslamiyet’te de görülür. Arapçada *hakikat* sözcüğü ile temsil edilen “varlığın gerçek bilgisi”, İslamiyet’in etkisiyle Türk kültürü ve dilinde de görülmektedir. İslam felsefesine göre, düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygunluğunu ifade eden bu terim, “bir şeyin kendine özgü varlığı” anlamına gelmektedir. İslam felsefesinde “gerçek (sabit) ve var olan şey, doğru inanç, riyadan arınmış amel ve tam olarak maksada uygun düşen söz, ebedî olması dolayısıyla asıl gerçek hayat kabul edilmesi gereken âhret (fıkıh ve kelâmda), bir dilde asıl olarak hangi anlam için konulmuşsa o anlamı ifade etmek üzere kullanılan lafız” görüşü, varlığın ontolojik anlamı temelinde Budizmde de karşılıklara sahiptir (İslâm Ansiklopedisi, *hakikat* maddesi). Burada Budizm ile ortaklaşan nokta, “riyadan arınmış amel ve tam olarak maksada uygun düşen söz” ifadesi özelinde benlik kavramı ile ilişkili “riya” ifadesidir. Tıpkı Budizmde olduğu gibi, İslamiyet’te de benliğe ve riyaya bulaşan kimse, var olan şeylerin gerçekliği doğrultusunda yanılsamalarla şekillenen bakış açısıyla şeyler üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

dil bilinci dışında *ärdöktäg* ifadesi özelinde, Türk dilinin çeviriler yoluyla gelişen edebî anlayışının ortaya çıkmasında büyük rol oynayan Türk dilinin işlenmişlik seviyesidir. Özellikle tercüme yoluyla, felsefi düzlemde Uygur rahiplerinin yabancı terimlere karşı hem anlam hem de şekil yönünden Türkçe terimler türetmeleri, Türk dilinin sahip olduğu gelişkinlik düzeyini Orhon Türkçesi dönemiyle karşılaştırıldığında bir üst noktaya çıkarmıştır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülen *ärdöktäg* ifadesinin oluşum yönüne dair diğer değerlendirmelere bakıldığında, Reşit Rahmeti Arat, ETŞ adlı çalışmasında *ärdöktäg* ifadesinin Türkçe bir birleşim olduğunu belirtip bu terimin <er-tük+teg biçiminden oluştuğunu ifade etmiştir. Arat, terimin “olduğu gibi” anlamında Budist bir terim olarak “hakikî, doğru esasın bilgisi” (2007: 383) kavramına karşılık geldiğini belirtir. Annemarie von Gabain (2007: 83), ETG adlı gramer çalışmasında terimin oluşumuna yer vermektedir. Gabain, -duk/-dük ve -tuk/-tük isim-fiil ekiyle ilgili değerlendirmelerini yaptıktan sonra bu ekin özel bir kullanılışla Sanskritçe *tathatā* biçiminin Türkçe karşılığı olan *ärdöktäg* ifadesini doğurduğunu belirtmektedir. Gabain, *ärdöktäg* ifadesinin *är-tük tæg* biçiminden oluştuğunu belirtip bu terimin Sanskritçe *tathatā* “böylelik, böyle oluş, yani mutlak gerçek varlık” anlamına sahip olduğunu açıklamaktadır. Şinasi Tekin (1992: 86), “Eski Türkçe” adlı yazısında -TUK isim-fiili için *umduk* “umut”, *konduk* “ikamet”, *kelmedük öd* “istikbal” vb. örnekleri sıraladıktan sonra ekin *tæg* benzetme edatı ile oluşan *ertük teg* “olduğu gibi” ifadesine yer vermektedir. Tekin, bu ifadenin Budist felsefe içerisinde mutlak karşılığının Sanskritçe *tathatā* olduğunu belirtmektedir. Marcel Erdal (OTG, 2004: 295), -dOk sıfat-fiil eki ile ilgili değerlendirmelerden sonra ekin *ärdök tæg* şeklinde Sanskritçe *tathatā* “böylelik” terimini oluşturduğunu ve bu ifadenin Budist Uygur kültürü içerisinde yaygın olduğunu belirtmektedir. Kemal Eraslan da Eski Uygur Türkçesi ile ilgili gramerinde *ärdöktäg* ifadesinin Sanskritçe *tathatā* (2012: 639) terimine karşılık geldiğini belirtip terimin Eski Uygur Türkçesinde “olduğu gibi” anlamına sahip olduğunu ifade etmektedir. BT I’de Györg Hazai ve Peter Zieme, *ärdöktäg* ifadesini Sanskritçe *tathā* (1971: 36) ve *tathatā* (1971: 40) ifadeleri ile karşılayıp bu terimi “gerçeklik ve öylelik” olarak açıklamaktadır. Mehmet Ölmez (1991: 39, 93), AY III. Kitap (=5. Bölüm) adlı çalışmasında *ärdöktäg* terimini *ertük’teg* şeklinde okuyup ifadeyi “olduğu gibi” anlamında göstermektedir. Ölmez’e göre, *ärdöktäg* ifadesi, Sanskritçe *tathatā* ve *bhūta* terimlerine karşılık gelmektedir. AY III’te yer alan *çinsu tigme ertük’teg nom tözinte kirip* ifadesi özelinde Ölmez, *ärdöktäg* kelimesi ile eş anlamlı *çinsu* kelimesine değinerek terimin Çince *chen-su* birleşimiyle “hakikî, olduğu gibi” anlamlarına sahip olduğunu belirtmektedir. BT XXVIII’de ise Abdurishid Yakup *ärdöktäg* ifadesini “gerçeklik” (2010: 157) olarak vermektedir.

Sonuç

İlk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıkladığımız, Sanskritçe *tathatā* ve Çince 真如 *zhēnrú* ve 如如 *rú rú* ifadelerine karşılık gelen *ärdöktäg* ifadesi, dönem metinleri içerisinde AY, UV ve BT serilerinde tanıklanmıştır. Yapılan tanıklamalar sonucu, terimin kapsamlı örneklerine *Altun Yaruk* adlı eserde rastlanılmaktadır. Terim, Budizmi benimseyen kültürlerde olduğu gibi Uygurlarda da “Buda gerçeği”ne işaret etmektedir. Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde *ärdöktäg* olarak tanıklanan bu ifadenin, özellikle Sanskritçe *tathatā* kavramını aydınlatma adına, bu işlevi yansıtmakla görevli *kertü-kirtü*, *çinju-çinsu* ve *töz* ifadeleri ile birlikte kullanımı terimin sahip olduğu felsefi yönü göstermesi bakımından önemlidir. Hem müstakil hem de başka sözcüklerle, Budizm içerisinde önem arz eden “varlık” konusu ile ilişkili *ärdöktäg* ifadesi, dil-kültür bağlamında Uygurların geçirdikleri toplumsal değişmeyi yansıtan bir ifadesi olması bakımından önem arz etmektedir. Terimin önemini özellikle Budizmin temel felsefesini ve felsefi yönünün en somut örneklerini gördüğümüz, *Altun Yaruk* örneği ile anlamaktayız. *ärdöktäg* ifadesi ile ilgili yapılan değerlendirmelerimiz, Türkçenin dinî terminoloji oluşturma yöntemlerini ortaya koyarak ifadenin çeviri yoluyla dilimize aktarıldığını göstermektedir. Bu doğrultuda, özellikle iki dilli Uygur rahipleri tarafından Türk diline aktarılan dinî terimlerin genellikle Türkçeleştirilme çabası, bu öğretilere halka anladığı dille nakletme ve bu öğretileri yaygınlaştırma amacından ileri gelmektedir.

Kısaltmalar

AY	<i>Altun Yaruk</i> (Bk. Kaya, 1994).
AY III	<i>Altun Yaruk III. Kitap</i> (=5. Bölüm) (Bk. Ölmez, 1991).
Bk.	Bakınız.
BT I	<i>Berliner Turfantexte I</i> (Bk. Hazai ve Zieme, 1971).
BT XXVIII	<i>Berliner Turfantexte XXVIII</i> (Bk. Yakup, 2010).
Çev.	Çeviren.
Çin.	Çince.
ETG	<i>Eski Türkçenin Grameri</i> (Bk. Gabain,2007).
ETŞ	<i>Eski Türk Şiiri</i> (Bk. Arat, 2007).
OTG	<i>A Grammar of Old Turkic</i> (Bk. Erdal, 2004).
Örn.	Örneğin.
UV	<i>Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra</i> (Bk. İsi, 2019).
SH	<i>A Dictionary of Chinese Buddhist Terms</i> (Bk. Soothill ve Hodous, 1937).
Skr.	Sanskritçe.
TSGB	<i>The Seeker's Glossary of Buddhism</i> (Bk. Sutra Komitesi, 1998).
Tü.	Türkçe.
vb.	ve benzeri.

Kaynakça

- ARAT, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- CAFEROĞLU, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CONZE, E. (2004). *Kısa Budizm Tarihi*. (Çev. Ömer Cemal Güngören). İstanbul: Yol Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GABAIN, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GAKKAI, S. Nichiren Buddhism Library. (31.08.2019) Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/>
- GÜNGÖREN, İ. (2016). *Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı*. İstanbul: Yol Yayıncılık.
- HAZAI, G.; PETER Z. (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"*. *Berliner Turfantexte I*. Berlin: Akademie Verlag.

İSİ, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

İslâm Ansiklopedisi. “Hakikat” maddesi. (01.09.2019) Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/>

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAYA, K. (2017). *Buddhizm Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

ÖLMEZ, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1.

SOOTHILL, W. E.; Lewis H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.

TEKİN, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 69-119.

TEZCAN, S. (2001). En Eski Türk Dili ve Yazını. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 271-323.

The Seeker's Glossary of Buddhism. (1998). Sutra Translation Committee of the United States and Canada. Buddha Dharma Education Association Inc.

YAKUP, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*. Berliner Turfan Texte XXVIII. Belgium: Brepols.

YILMAZ, H. (2007). *Budist Metafiziği*. Ankara: Hece Yayınları.